

การเรียนรู้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นนายช่างใหญ่แห่งกรุงสยาม

The Learning Approach of a Royal Teacher, a Great Artist of Siam

มีทีนียา พงศ์สุวรรณ และคณะ

บทคัดย่อ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นปราชญ์หรืออัจฉริยภาพบุคคลที่รอบรู้และมีพระปรีชาสามารถอย่างอัศจรรย์ในศิลปะทุกสาขา ทั้งด้านจิตรกรรมและลายเส้น ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ประณีตศิลปกรรม วรรณกรรม ดนตรีและนาฏศิลป์ ความรอบรู้และพระปรีชาสามารถด้านต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เกิดจากการที่ทรงเรียนรู้ ฟังหัด ทดลองและพัฒนาอย่างต่อเนื่องตามอัธยาศัยตั้งแต่องค์พระเยาว์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดการเป็นนักเรียนเพื่อเรียนรู้สิ่งที่สนพระทัย ทรงเรียนรู้ทุกที่ทุกเวลาและต่อเนื่องตลอดพระชนม์ชีพ ทรงใช้หลากหลายวิธีในการเรียนรู้ ทั้งการจดบันทึก วาดภาพประกอบ รวมทั้งทรงใช้ลายพระหัตถ์ในการแลกเปลี่ยนความรู้กับบัณฑิตผู้ใฝ่ใจในวิทยาอย่างเดียวกัน หรือที่ทรงเรียกว่าเพื่อนนักเรียน สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้และบันทึกไว้เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญและมีประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าของคนรุ่นหลังเป็นอย่างยิ่ง

Abstract

H.R.H. Prince Narisanuvatiwongse was highly intuitive of and knowledgeable about all disciplines of traditional Thai art, including painting, sketch, sculpture, architecture, crafting, literature, music, and performance. His wisdom and well-roundedness were derived from his own continual study, practice, experiment and development since a very young age. H.R.H. Prince Narisanuvatiwongse was in favor of learning things of his interests and he was an continuous and life-long learner. To acquire knowledge, H.R.H. Prince Narisanuvatiwongse utilized multiple learning approaches including taking notes, drawing pictures and diagrams, and exchanging letters with similar-interest graduates or classmates. Knowledge which H.R.H. Prince Narisanuvatiwongse learned and recorded has been a crucial learning resource for the academic studies of younger generations.

บทนำ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงรอบรู้และมีพระปรีชาสามารถในทางศิลปกรรมแทบทุกแขนง ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม นาฏศิลป์ ดุริยางคศิลป์ ตลอดจนโบราณคดี ประวัติศาสตร์ วรรณคดี อักษรศาสตร์ และนิรุกติศาสตร์ พระปรีชาสามารถดังกล่าวปรากฏในพระนามตามพระสุพรรณบัฏ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งพระธรรมรัชชมนี (ประยูร) วัดเทพศิรินทราวาส เป็นผู้แปลไว้ ดังนี้

“...สรรพศิลปวิทยาธร ...ทรงดำรงไว้ซึ่งความสำเร็จและความรอบรู้ในสรรพศิลปะ

สุจริตกรศุภโกศล ทรงเป็นจิตรกรผู้เก่งกล้าสามารถจัดเจนเป็นเลิศ

ประพันธ์ปรีชาชาญโบราณคดี ทรงปรีชาญาณในการประพันธ์แลในโบราณคดี

สังคีตวาทีวิธีวิจารณ์... ทรงจัดวิธีแห่งดนตรีการพ็อนรำขับร้องและทำนองเพลง...”

(หม่อมเจ้าหญิงดวงจิต จิตรพงศ์, ๒๕๓๑: ๖๕)

ตัวอย่างผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งเป็นที่รู้จักและได้รับการยกย่องเป็นอย่างดีคือ *พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม* ดังที่พระยาอนุমানราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) กล่าวสรรเสริญพระปรีชาสามารถไว้ว่า

“...เพียงแต่พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรอย่างเดียว ก็พอจะกล่าวได้เต็มปากว่าพระองค์เป็นยอดสถาปัตยกรรมศิลป์ในแบบที่เป็นศิลป์ไทย...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยา

นริศรานุวัดติวงศ์และพระยาอนุমানราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ), ๒๕๐๖: (๙)

นอกจากนี้ ยังทรงออกแบบพระเมรุมาศและพระเมรุสำหรับพระราชวงศ์ซึ่งเป็นแบบอย่างให้แก่สถาปนิกรุ่นหลังได้ศึกษา ทรงออกแบบ *พัตรองหรือตาลบัตร* ไว้กว่า ๗๐ แบบ ในส่วนของผลงานเพลง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนิพนธ์ *เพลงสรรเสริญพระบารมี* เพลงตับ เช่น ตับแม่ศรี ทรงเครื่อง ตับเรื่องขอมดำดิน และโดยเฉพาะ *เพลงเขมรไทรโยค* กล่าวได้ว่าเป็นเพลงที่ได้รับความนิยมอย่างสูง ทั้งในเนื้อร้องและทำนองเดิม ซึ่งนับได้ว่าเป็นเพลงอมตะแห่งวงการดนตรีไทย นอกจากนี้ ยังทรงมีส่วนร่วมสร้าง *ละครดึกดำบรรพ์* ซึ่งเป็นละครอย่างใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงรับหน้าที่ถึง ๕ แผนกด้วยกันในการสร้างละครดึกดำบรรพ์ ได้แก่ การเลือกเฟ้นปรับปรุงทำนองเพลง การออกแบบฉาก การแต่งหน้าและแต่งกายตัวละคร การกำกับการแสดง และการแต่งบทละคร (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, ๒๕๔๔: ๑๐๓)

จากพระปรีชาสามารถที่ปรากฏ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก ได้ประกาศยกย่องให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็น *บุคคลสำคัญของโลก* ประจำปี พ.ศ.๒๕๐๖ นับเป็นบุคคลไทยคนที่ ๒ ที่ได้รับการยกย่องดังกล่าว โดยได้ประกาศพระเกียรติคุณถวายสดุดี ๑๐๐ ปีประสูติ พระบิดาแห่งช่างศิลป์กรุงสยาม นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังทรงได้รับยกย่องเชิดทูนว่าทรงเป็น *สมเด็จพระครูของงานช่างทั้งปวง ทรงเป็นนายช่างใหญ่แห่ง*

กรุงสยาม ทรงเป็นยอดศิลปิน ทรงเป็นรัตนศิลปิน เป็นต้น

พระปรีชาสามารถหลากหลายสาขาของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ดังกล่าวข้างต้น เกิดจากการที่ ทรงเรียนรู้ ฝึกหัดและพัฒนาในประเทศสยาม โดยมิได้ไปศึกษาวิชาการในต่างประเทศเช่นเจ้านาย พระองค์อื่นๆ ในสมัยนั้น จากพระประวัติและ ผลงานต่างๆ ที่ปรากฏ แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาญาณที่เกิดจากการที่ทรงใฝ่ศึกษาหาความรู้ในประเทศภายใต้บริบทของสังคมในเวลานั้น พร้อมกับทรงมีวิธีการเรียนรู้เฉพาะพระองค์ซึ่งมีพื้นฐานจากการโปรดที่จะเป็นนักเรียน เรียนรู้ทุกที่ทุกเวลา สม่ำเสมอและต่อเนื่องตลอดพระชนม์ชีพ

ทรงได้รับการศึกษาตามแบบที่จัดสำหรับ พระราชวงศ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระนามเดิม พระองค์ เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๖๒ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๖: ๕๒) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ เวลาเที่ยงคืนล่วงแล้วกับ ๓๐ นาที หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย (แฉ่) ในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นพระมารดา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงดำรงพระชนม์ชีพในช่วง ปี พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๙๐

เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงเรียนหนังสือขั้นต้นกับครอกป่าเพชร หรือหม่อมเจ้าหญิงสารพัดเพชร ซึ่งเป็นพระธิดา

พระองค์หนึ่งของสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ จนเมื่อมีความรู้ อ่านออกเขียนได้ เรียกว่า *ขึ้นสมุด* แล้ว ก็ได้ทรงศึกษาวิชาชั้นสูงขึ้นไปกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนทหารมหาดเล็ก ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นให้พระบรมวงศานุวงศ์และบุตรหลานข้าราชการได้เข้าศึกษาวิชา การสอนภาษาอังกฤษ นั้นมีครูเป็นฝรั่งชื่อ *ฟรานซิส ยอร์ช แปรเตอร์* ส่วนภาษาไทย พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) แต่เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐ เป็นผู้สอน โรงเรียนนั้นเรียกว่า *คะเด็ดทหารมหาดเล็ก*

เมื่อมีพระชันษา ๑๓ ปี ก็ได้ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ระหว่างที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงหัดเทศน์มหาชาติตามประเพณี การเทศน์มหาชาตินี้ทรงสนพระทัยมาแต่ทรงพระเยาว์ โปรดเล่นเป็นพระเทศน์อยู่เสมอ ต่อมาเมื่อทรงลาผนวชสามเณร ก็ได้เริ่มทรงศึกษาวิชาสำหรับฆัตติยที่วังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ มีการขี่ม้า การใช้อาวุธต่างๆ เช่น ยิงปืน ฟันดาบ เป็นต้น นอกจากนั้น ก็ทรงพระเมตตาสอนโบราณคดี ราชประเพณี ประทานด้วยพระองค์เอง จนทรงได้ความรู้ในวิชาเหล่านั้นเป็นหลักทำราชการต่อมา และตรัสทอดว่า *เป็นคนโปรด* (หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ๒๕๓๗: ๖)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงเล่าประทานพระโอรสธิดาถึงการเรียนในสมัยของพระองค์ท่านไว้ ซึ่งพระธิดา คือ หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ ทรงเล่าประทานแก่หลานๆ ของท่านในหนังสือ ป้าป้อนหลานว่า

“เสด็จปู่ (หมายถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์-ผู้เขียน) เคยทรงอธิบายประทานว่า วิชาสำหรับราชกุมารในสมัยของท่านนั้น ได้แก่ หนังสือทั้งภาษาไทย ภาษามคธ แล้วต่อมาก็ภาษาต่างประเทศทางยุโรป ศึกษาฉันทลักษณ์ หัดแต่งร้อยแก้วร้อยกรอง เรื่องเกี่ยวกับบ้านเมืองอันเป็นประวัติศาสตร์โบราณคดี ภูมิศาสตร์ การปกครอง ตำราพิชัยสงคราม ฝึกหัดบังคับช้าง บังคับม้า การต่อสู้ด้วยใช้อาวุธต่างๆ การช่างแขนงต่างๆ ตลอดจนวิชาแพทย์ ในส่วนที่เป็นความรู้เบื้องต้นต้องเรียนทุกวิชา แต่ถ้าพระองค์ใดโปรดทางวิชาใดก็ทรงศึกษาหนักไปทางวิชานั้นจนเชี่ยวชาญตามพระอภัยาคัย” (หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ๒๕๔๑: ๑๓๒)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ขณะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ๒๕๐๖: ๒๔) เมื่อลาผนวชก็ถือว่าสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้ การผนวชเป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเรียนพระธรรมและฝึกหัดปฏิบัติตามพระธรรมวินัยถือเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาสำหรับชายไทยในสมัยนั้น

ทรงสนพระทัยใฝ่เรียนรู้ด้วยพระองค์เอง

นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ หรือพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงได้รับการศึกษาสำหรับพระเจ้าลูกเธอตั้งกล่าวข้างต้นแล้ว ยังทรงสนพระทัยใฝ่เรียนรู้ด้วยพระองค์เอง โดยเฉพาะด้านการเขียน

ภาพและดนตรี เห็นได้จากเมื่อครั้งที่ยังทรงพระเยาว์ได้ทรงรับมอบหมายให้มีหน้าที่ไปทรงจุดเทียนแทนพระองค์ในพระราชพิธีเล็กๆ น้อยๆ ที่สำคัญ และไปประเคนของเลี้ยงพระฉันเวรทุกวัน พระฉันเวรนั้น คือ พระสงฆ์ที่ทรงนิมนต์เปลี่ยนเวรกันวันละ ๕ รูป เข้ามาฉันอาหารที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เมื่อทรงประเคนแล้วก็ลั่นหน้าที่ เสด็จไปเที่ยวได้ตามพระทัย (หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ๒๕๓๑: ๕๑) การเสด็จไปเที่ยวนั้น อย่างหนึ่ง คือการที่เสด็จไปทอดพระเนตรภาพเขียนบนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามหรือวัดพระแก้ว ดังที่ทรงเขียนเล่าพระประวัติของพระองค์เองในสมัยนั้นว่า

“วิชาเขียนนั้นตั้งแต่ฉันยังเล็กๆ อยู่ก็ให้นิกรักเปนกำลัง พอติกันที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสมอบหมายให้เปนหน้าที่เลี้ยงพระฉันเวร คือพระฉันทุกวันบนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ แต่พอประเคนสำเร็จแล้วก็เตรไ้ไป ไปอยู่แก่พวกปีพาทย์นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งจะพรรณนาทีหลัง แม้ไม่อย่างนั้นก็เข้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จดูพระระเบียงเสียบอบหนึ่งแล้วก็จำเอาอะไรมา ครั้นกลับมาถึงเรือนก็เขียนสิ่งที่จำมานั้นไว้ ในการเขียนก็ง่ายๆ ใช้ดินสอขาวเขียนกับบานตู้ซึ่งเขาแขวะผนังเรือน ทำบานทาสีน้ำเงินด้วยสีน้ำมันปิดไว้ ขอให้เข้าใจว่ารูปนั้นไม่เหมือนเลย เปนแต่ได้เค้าว่า รูปนั้นเปนอยู่อย่างนั้นเท่านั้น...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๒)

จากข้อความดังกล่าว ทำให้ทราบว่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเริ่มต้นเรียนรู้การเขียนภาพด้วยพระองค์เอง โดยการเสด็จไปทอดพระเนตรภาพ

ทรงจดจำ และทรงฝึกหัดเขียนภาพจากความทรงจำ และเนื่องจากโปรดการเขียนภาพมาก ต่อมา จึงได้ทรงเพิ่มการฝึกฝนเรียนรู้การเขียนภาพ ด้วยการพกสมุดไว้ติดพระองค์สำหรับเขียนภาพต่างๆ ดังที่ได้ทรงเขียนแล้วว่า

“เมื่อได้เขียนบานตัวอย่างที่เล่ามาแล้วนั้น ได้เห็นเจ้านายชั้นเดียวกันที่ท่านแก่อายุกว่า ท่านเขียนรูปอะไรต่ออะไรก็ให้นึกชอบใจ ถึงกับ มีสมุดเล่มหนึ่งพกไปเขียนอะไรต่ออะไร...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๒)

นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้และฝึกฝนการเขียนภาพด้วยพระองค์เอง ยังทรงพยายามเรียนรู้จากบุคคลผู้มีความรู้ เช่น ฝรั่งเศส ออสเตเรีย ซ็อนายโปยา ซึ่งทรงเขียนเล่าไว้ว่า

“... ครั้งหนึ่งเมื่อฉันยังเล็กๆ มีฝรั่งเศส ออสเตเรียคนหนึ่ง ซ็อนายโปยา เข้ามาบวชเป็น เณรอยู่ที่สำนักพระมหาเอี่ยมวัดพิชัยญาติ ครั้น ลึกออกมาก็มาถวายตัวเป็นมหาดเล็ก นายโปยา คนนั้นเป็นช่างเขียน จึงตรัสสั่งให้เขียนพื้นที่ทุก สถาน เล่นเอาฉันลืมน้อย ประจบเขาแทบตาย ด้วยอยากได้วิชาของเขา...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๓)

จากข้อความข้างต้นที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนถึงพระองค์เองนั้น แสดงให้เห็นว่าทรงมีความต้องการเรียนรู้ด้านช่างเขียนเป็นอย่างมาก และเมื่อทรงผนวชสามเณร ก็เป็นโอกาสที่ทำให้ทรงพบกับพระครูปั้น วัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นช่างเขียน ความต้องการเรียนรู้ด้านการเขียนภาพของพระองค์ก็ได้ลดลงแต่ประการใด ยังทรงต้องการเรียนรู้ด้านการเขียนภาพ ถึงกับต้องพาพระองค์

เข้าไปใกล้ชิดผู้มีความรู้ด้านช่าง ดังที่ทรงเขียนเล่าประวัติของพระองค์เองและทรงเล่าว่า ทรงติดพระครูปั้น ดังนี้

“...เมื่อบวชเณร ฉันติดพระครูปั้นวัดบวรนิเวศ ด้วยท่านเป็นช่างเขียน เมื่อสึกออกมา มาอยู่ในกรมพระคลังข้างที่ ฉันคิดว่าแม่จะไม่ให้ติด จึงเอานายสายมาให้ นายสายนั้นเป็นช่างฝีมือดี เป็นลูกหลวงราชบุจร เรียกกว่าปลัดสำอาง...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๓)

พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย พระมารดาเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สนพระทัยในการเขียนภาพอย่างจริงจัง จึงได้ทรงจัดนายสายซึ่งเป็นช่างฝีมือดี เป็นพระบุตรพระนมของพระองค์ เจ้ามณฑลเทศาภิบาลการสอน

นอกเหนือจากความสนพระทัยด้านการเขียนภาพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์แล้ว ในส่วนของดนตรีหรือที่ทรงเรียกว่าปีพาทย์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการเสด็จไปเที่ยวตามพระทัย หลังจากประเคนเสร็จแล้ว คือเสด็จไปเข้าวงปีพาทย์ซึ่งประโคนพระฉัน ทรงฟังหนักเข้าก็ขอลองตีฉิ่งตีฉาบบ้าง ในที่สุดทรงหัดคลองแขกได้ แต่ตอนนั้นยังทรงเล่นปีพาทย์ไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนแล้วว่า

“ทีนี้จะกล่าวทางถึงปีพาทย์ อันได้กล่าวอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น เมื่อลงมาที่วงปีพาทย์เมื่อฉัน เวนั้น ไม่ได้เรียนทางปีพาทย์มิได้ แต่เรียนกลองแขก ส่วนทางปีพาทย์นั้นยังไม่กระดิกหู เพราะเพนของลเอียดมาก...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๔)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้การเล่นเครื่องดนตรีชนิดต่างๆ อย่างต่อเนื่อง วิธีการเรียนรู้คือ ทรงฟังแล้วจดจำมาฝึกด้วยพระองค์เอง บางครั้งก็ทรงขอเรียนจากผู้ที่มีความรู้ ดังที่ได้ทรงเขียนเล่าถึงพระประวัติของพระองค์ว่า

“...จนโตแล้วได้ฟังแตรวงทหารเขาเป่าเพลงไทยนำแถว จึงชอบใจจำเขา แม้กระนั้นก็เป็นแต่ไล่ได้ด้วยปากเท่านั้น แล้วได้ยินเขาเป่าซลุ่ยจึงไปหาซลุ่ยมาดลำนีวมันก็นำให้รู้ว่าเขาเป่ากันอย่างไรก็เป่าได้ ทีหลังเด็กคนใช้คนหนึ่งเขาสิขอได้เขาก็บอกว่าถ้าเขาสิขอแล้วจะเข้ากันได้ดี แต่เวลานั้นขอเขาก็ไม่ได้เอาไว้ในที่อยู่ จึงให้เขาไปเอามาแล้วก็สิและเป่าเข้ากัน ทีหลังอยากสิขอให้เป็นบ้าง จึงขอเรียนจากเขา เขาก็สอนให้...”

(หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๔)

ด้านการฝึกสอนนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงหัดชอกกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติและครูถึกสำหรับใช้ในการแสดงเป็นนางนอชาตอล เรื่องนิทราชาคริต ขณะที่มีพระชันษาได้ ๑๖ ปี

การเรียนรู้ตามแบบดังกล่าวข้างต้น เป็นการเรียนรู้ในช่วงที่ยังทรงพระเยาว์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้ด้วยการสังเกตและฝึกหัดด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้ เมื่อสนพระทัยในเรื่องใดหรือทรงพบใครที่มีความรู้ความสามารถในเรื่องที่สนพระทัยก็จะขอเรียนรู้จากบุคคลเหล่านั้น ความสนพระทัยใฝ่เรียนรู้มิได้หยุดนิ่ง แต่ทรงเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ เหตุผลสำคัญคือโปรดการเป็นนักเรียน

โปรดการเป็นนักเรียน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดการเป็นนักเรียนเพื่อเรียนรู้สิ่งที่สนพระทัยและเป็นประโยชน์ต่อการทรงงานด้านต่างๆ ลายพระหัตถ์ที่มีถึงพระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) แสดงให้เห็นว่าโปรดการเป็นนักเรียน ใฝ่พระทัยในการเรียนรู้มาก ไม่โปรดที่จะตั้งตัวเป็นศาสตราหรือเป็นผู้รู้ ดังนี้

“ท่านกับฉันเขียนหนังสือแสดงความรู้ความเห็นแก่กันนั้น เปนทางที่พอใจฉันอย่างยิ่ง เพราะฉันนึกว่าฉันเปนนักเรียน ต้องการเรียนให้รู้อะไรมากออกไปเสมอ เพราะฉะนั้นฉันจึงบอกท่านว่า ฉันไม่เปนศาสตรา ด้วยหากว่าตั้งตัวเปนศาสตราแล้วก็ต้องเปนผู้รอบรู้ ใครมาถามอะไรที่ไม่ว่าก็จะต้องซ้บไปให้ และใครตีว่าอะไรผิดก็ต้องฉุน เปนทางตัดความรู้ของตนเอง”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ), ๒๕๐๖ค: ๗๕)

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สนพระทัยเรื่องใดก็ทรงมีความมุ่งมั่นที่จะศึกษาให้รู้ในเรื่องนั้นๆ และแม้ว่าบางเรื่องจะมีใช่เรื่องที่สนพระทัยนัก แต่ก็ทรงเรียนรู้ ด้วยทรงมีพระดำริว่า คงจะเป็นประโยชน์บ้าง ไม่มากก็น้อย

ครูของสมเด็จพระครู

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงถือว่าผลงานเป็นครู เพราะทรงศึกษาเรียนรู้จากผลงานที่ดีเพื่อเป็นแนวทางในการทรงงานของพระองค์ หรือเป็นสะพานทางความรู้ ผลงานบางชิ้นไม่ทรงทราบ

ชื่อช่างผู้สร้าง ดังนั้นจึงทรงตั้งชื่อให้แก่ผลงานชิ้นนั้นๆ เช่น ครูตุ้ม ครูวัดเชิงหวาย ครูบานมุก ครูดำ ครูหน้ากาก ครูพิราพ โดยได้ทรงกล่าวถึงเหตุผล ซึ่งเป็นที่มาของแต่ละชื่อ ดังนี้

“...ตุ้มกุ่มนั้นเป็นชุดเดียวกับพระแท่นบรรทมมุก จึงทักเอาว่าเป็นตุ้มที่เก็บพระสมุดข้างที่ลายที่ตุ้มนั้นทำดีเหลือเกิน ดูเพลินจนจำฝีมือได้ ที่เกล้ากระหม่อมเรียกว่า*ครูตุ้มกุ่ม*นั้นก็เพราะตุ้มนี้ด้วยไม่ทราบว่ามันครูผู้ให้ลายท่านชื่อไร ชื่อตั้งให้ท่านอย่างนี้มีหลายชื่อ เช่น*ครูวัดเชิงหวาย* นั้นได้ตุ้มฝีมือท่านมา ด้วยสมเด็จพระวันรัต (ชิต) ให้ท่าน บอกว่าได้มาจากวัดเชิงหวายกรุงเก่า จึงได้เรียกชื่อว่า*ครูวัดเชิงหวาย*... นอกจากนี้ยังมี*ครูบานมุก*อีก นั้นหมายถึงผู้ที่ให้ลายบานมุกที่วัดบรมพุทธาราม และวิหารพระชินราช นี้ว่าด้วยช่างเขียน ส่วนช่างปั้นก็มีอีกคนหนึ่งเกล้ากระหม่อมเรียกว่า*ครูดำ*นั้นเพราะได้หัวโขนฝีมือท่านมา เป็นหัวทศกรรฐ์ เขาหลงรักดำไว้ทั้งหัว ไม่ได้ปิดทองเขียนสี เพราะว่าเก่าจนใส่ไม่ได้แล้ว ซ่อมแซมปุ้ปะตั้งไว้บูชาเป็นครูเท่านั้น ฝีมือครูดำนี้พบในที่อีกหลายแห่ง สันนิษฐานได้ว่าเป็นช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ อีกมือหนึ่งเกล้ากระหม่อมเรียกว่า*ครูหน้ากาก* เพราะได้ฝีมือของท่านมาเดิมเป็นหัวโขนทศกรรฐ์ แต่พังหมดแล้วยังเหลือแต่ใบหน้าดูจหน้ากากมือนี้ไม่เห็นที่ไหนอีกเข้าใจว่าเป็นคนครั้งกรุงเก่า อีกมือหนึ่งเกล้ากระหม่อมเรียกว่า*ครูพิราพ* เพราะท่านทำหัวโขนหัวพิราพไว้หลายตัว พบฝีมือท่านบ่อยๆ สันนิษฐานว่าเป็นช่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ต้องขอภัยแก่ท่านผู้เป็นครูเหล่านี้ ที่ตั้งชื่อให้ท่าน แต่พอเรียกเข้าใจ ด้วยไม่ทราบว่ามันชื่อไรหรือเป็นที่อะไรจริงๆ...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๘ก: ๑๑๒-๑๑๔)

ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังมีพระชนม์อยู่ ทุกวันที่ ๒๔ เมษายน ซึ่งเป็นวันคล้ายวันประสูตินั้น จะทรงจัดงานฉลองเป็นประจำทุกปี แล้วมีงานต่อเนื่องยืดยาวไปเป็น ๒-๓ วันเสมอ ที่สำคัญคือในโอกาสนี้ได้ทรงจัดให้มี*พิธีไหว้ครู*อีกประการหนึ่งด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเล่าถึงการไหว้ครูของพระองค์ท่านไว้ว่า

“การไหว้ครูเกล้ากระหม่อมก็ไหว้ ไหว้เสมอทุกวันเกิดจะเป็นวันพฤหัสบดีหรือมิใช่ก็ช่าง การไหว้นั้นก็แปลกกว่าเขาทั้งหลาย *ไหว้ฝีมือคนที่เราจำอย่างท่านเป็นครู* สุดแต่จะหาฝีมือของท่านมาตั้งไหว้ได้ ถึงไม่รู้จักชื่อท่านก็นึกตั้งเรียกเอาตามชอบใจ เช่น *ครูวัดเชิงหวาย* *ครูดำ*ตั้งเคยกราบทูลมานั้นเป็นต้น ไม่ได้ตั้งให้ท่านเป็นฤๅษี...”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๘ง: ๒๒๓)

ครูของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ที่ทรงไหว้นั้นประกอบด้วย *ครูที่มีชีวิต* และ*ครูไม่มีชีวิต* ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนเล่าไว้ถึงครูของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ว่า

“สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงสนพระทัยในวิชาช่างต่างๆ กับทั้งดนตรี มาแต่ยังทรงพระเยาว์ ตรัสเล่าไว้ว่า “เห็นใครเป็นช่างก็ไปประจบประแจงเขาเกือบตาย เพราะอยากได้วิชาของเขา” เมื่ออยากจะทรงศึกษาวิชาใดจากผู้ใด ก็จะเสด็จไปหาเขาจนถึงบ้าน *ขอเรียนวิชาเหล่านั้นโดยอ่อนน้อม* แลเมื่อเขามีใจอารีกราบทูลแนะนำถวาย ได้ทรงนำความรู้นั้นๆ มาใช้ ณ ที่ใด ก็จะทำทรงยกย่องเกียรติคุณของผู้นั้นให้ปรากฏ ว่าเป็นผู้ถ่ายทอดวิชาถวายอยู่เป็นนิจ นอกจากช่างที่มีชีวิตอยู่แล้ว ยังทรงศึกษาจากศิลปวัตถุ ซึ่งเป็นฝีมือช่างโบราณทำไว้ด้วย ช่างเหล่านั้นจะมีนามว่ากระไรก็ไม่มีการทราบ แต่ด้วยความนิยมนับถือฝีมือของท่าน ซึ่งถ้ามีปรากฏอยู่ที่ใด ก็จะทำทรงจำได้ทันที จึงทรงตั้งชื่อท่านเหล่านั้นไว้ ตามสิ่งของที่ทรงพบเป็นครั้งแรก...” (หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ม.ป.ป.: ๑๗)

ดังนั้น *ครูที่มีชีวิต* คือ ผู้ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้เสด็จไปพบเพื่อทรงขอเรียนรู้อาชีพต่างๆ ที่ครูผู้นั้นมีความรู้ความสามารถ *ครูที่ไม่มีชีวิต* คือ ศิลปวัตถุซึ่งเป็นฝีมือของช่างโบราณที่สร้างไว้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไม่ทรงทราบชื่อของช่างเหล่านั้น แต่ด้วยความนับถือฝีมือและผลงาน พระองค์ท่านจึงทรงตั้งชื่อครูตามผลงานที่ทรงพบเป็นครั้งแรกดังเช่นที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้ ครูของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มิได้จำกัดเฉพาะครูที่เป็นคนไทย แม้ชาวต่างชาติก็ทรงนับถือเป็นครู และในการไหว้ครูก็ทรงระลึกถึงพระคุณของครู ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ ทรงเขียนเล่าไว้ดังนี้

“...ทรงยกย่องช่างเหล่านี้ว่ามีสติปัญญาความสามารถเหนือกว่า ต้องนับว่าเป็นครู ควรไหว้ได้ ทรงระลึกถึงบุญคุณของบุคคลที่ได้อุสาลงแรงสร้างสรรค์ผลงานไว้ ให้เป็นประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลัง ได้อาศัยเรียนรู้เป็นแบบอย่าง มิใช่เฉพาะแต่ช่าง หากรวมทั้งท่านผู้เชี่ยวชาญในวิชาแขนงอื่น เช่น การดนตรี หรือผู้ที่แต่งหนังสือตำราขึ้นไว้ให้ได้ใช้เป็นหลักเล่าเรียน ไม่ว่าจะป็นไทยหรือชาวต่างประเทศ เช่น อาจารย์ซิลเดออร์ และอาจารย์โมเนียร์ วิลเลียมส์ ผู้ซึ่งได้แต่งพจนานุกรมภาษาบาลีและสันสกฤตขึ้นไว้ได้เป็นประโยชน์แก่นักเรียนภาษาบาลีและสันสกฤตทั้งปวง เป็นต้น” (หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ม.ป.ป.: ๑๘)

โปรดการจดบันทึกและวาดภาพประกอบเพื่อการเรียนรู้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดการจดบันทึกมาให้เห็นได้จากจดหมายเหตุรายวัน ซึ่งทรงบันทึกทุกวันตลอดระยะเวลากว่า ๕๐ ปี หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนเล่าไว้ในคำนำของหนังสือไปชวา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกเมื่อคราวเสด็จไปชวาเป็นการส่วนพระองค์ ว่า

“สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เด็จพ่อของข้าพเจ้า ทรงบันทึกจดหมายเหตุรายวันไว้เป็นประจำมาช้านานเท่าที่พบต้นฉบับซึ่งยังมีได้ ผุสูญหายไปเสียแล้ว ก็อยู่ในราวพระชันษาได้ ๒๐ ปีเศษ แรกๆ ทรงบันทึกไว้สั้นๆ ในปฏิทินหรือสมุดเล็กๆ ที่พกติดพระองค์อยู่เสมอ ต่อเมื่อมี

เหตุการณ์พิเศษเช่นเสด็จไปราชการหรือประพาส ส่วนพระองค์ที่ใหนๆ จึงทรงจัดเป็นรายงานโดยละเอียด... ภายหลังตั้งแต่ขึ้นปี พ.ศ.๒๔๖๒ ได้ทรงรับสมุดอนุทินซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเริ่มบันทึกมาตั้งแต่ยังทรงอยู่ในวัยหนุ่มและเป็นช่วงต้นของการทรงงานราชการ หม่อมเจ้าหญิงดวงจิต จิตรพงศ์ ทรงเขียนเล่าไว้ในคำนำของหนังสือไปชวาถึงสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกเป็นประจำทุกวันว่า

จากคำนำดังกล่าวทำให้ทราบ ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเริ่มบันทึกมาตั้งแต่ยังทรงอยู่ในวัยหนุ่มและเป็นช่วงต้นของการทรงงานราชการ หม่อมเจ้าหญิงดวงจิต จิตรพงศ์ ทรงเขียนเล่าไว้ในคำนำของหนังสือไปชวาถึงสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกเป็นประจำทุกวันว่า

“...สิ่งที่ทรงบันทึกไว้เป็นประจำทุกวันจัดได้ว่าเป็นสถิติ ก็คืออุณหภูมิสูงสุดต่ำสุดของอากาศ และน้ำหนักพระองค์ซึ่งทรงตรวจสอบในเวลาบรรทมตื่นทุกวัน นอกจากนั้นก็ทรงจดเวลาและจำนวนของน้ำฝนที่ตกแต่ละครั้งไว้ตลอดปี ที่วังมีกระป๋องทำด้วยทองเหลืองมีหูจับ มีฐานไม้รองรับกันล้น ตั้งไว้กลางแจ้งใกล้ที่ประทับเป็นประจำ ทั้งสามสิ่งนี้ข้าพเจ้าเคยเห็นทรงปฏิบัติเสมอมาตั้งแต่เล็กๆ จนเติบโตพอที่จะช่วยสนองพระเดชพระคุณได้...ในปีใดเกิดน้ำท่วมก็ทรงจดยางานระดับน้ำไว้โดยละเอียด หรือเมื่อมีเหตุภัยเกิดขึ้นพิเศษทั้งในและนอกประเทศ เช่น ไฟไหม้แผ่นดินไหว เกิดพายุ ฝน ใดๆ ก็ทรงบันทึกไว้มิได้ขาด นอกจากนั้นก็ทรงบันทึกกิจธุระประจำวันเช่นเสด็จไปไหน ผู้ใดมาเฝ้า มีลายพระหัตถ์ติดต่อกับใครตลอดมา บางคราวก็ทรงตัดข่าวรูปภาพปิดไว้ ตลอดจนทรงเขียนรูปคร่าวๆ ของสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรเห็นไว้

ประกอบการบันทึกในที่ที่จำเป็นด้วย...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ๒๕๑๔: คำนำ)

ในการวัดปริมาณน้ำฝนแต่ละครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงประดิษฐ์เครื่องมือง่ายๆ ที่ทรงคิดขึ้นใช้เอง แม้ในการเสด็จไปประทับแรมที่อื่น ยังทรงบันทึกน้ำหนักพระองค์ อุณหภูมิสิ่งเหล่านี้มิได้ขาด เวลาที่ประทับอยู่กับวังก็ไม่มีเรื่องน่าสนใจนัก แต่ถ้าเสด็จประพาส หรือไปตรวจราชการก็จะมีเรื่องที่ทำให้ความรู้ด้วยทรงพรรณนาถึงสิ่งที่เสด็จไปเห็นมาอย่างถี่ถ้วน โดยทรงบันทึกทุกวันเช่นเดียวกับจดหมายเหตุรายวัน ซึ่งเรียกว่า *จดหมายเหตุระยะทาง* จดหมายเหตุระยะทางได้มีการจัดพิมพ์ส่วนหนึ่งได้แก่ บันทึกเรื่องการเสด็จไปดูกิจการต่างๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่า เทียวเมืองพม่า จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก จดหมายเหตุระยะทางไปราชบุรี จดหมายเหตุระยะทางไปแหลมมลายู ร.ศ. ๑๒๑ และไปชวา

สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกไว้เป็นประจำทุกวันนั้นเป็นประโยชน์ต่อการทรงงานด้านต่างๆ ของพระองค์ ดังเช่นเมื่อครั้งที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เสด็จไปตรวจราชการในมณฑลราชบุรี ระหว่างวันที่ ๓ ถึง ๑๓ มีนาคม ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕) เพื่อทอดพระเนตรการวางสายโทรเลขและทางรถไฟสายใต้ ซึ่งได้ดำเนินการไปจนถึงจังหวัดเพชรบุรีแล้ว ในการเสด็จไปมณฑลราชบุรี ทรงหาโอกาสแวะทอดพระเนตรวัดวาอาราม และโบราณสถานเพื่อเป็นผลพลอยได้ในการที่จะทรงศึกษาวิชาช่างและโบราณคดีไปด้วย และได้ทรงเขียนไว้ในสมุดบางๆ สำหรับเด็กนักเรียนหัดเขียนหนังสือ และปรากฏว่าได้ทรงนำ

ลวดลายบางอย่างที่ทรงพบ มาใช้เป็นแนวความคิดในการออกแบบวัดเบญจมบพิตร และนำเสนอให้นักร้องมาแต่งเพลง “แม่ศรีทรงเครื่อง” เป็นต้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ๒๕๑๖: คำนำ) การบันทึกดังกล่าวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกด้วยข้อความและบางอย่างทรงเขียนภาพประกอบไว้ด้วย ซึ่งสิ่งที่ทรงบันทึกไว้ไม่มีได้สูญเปล่า แต่ทรงนำมาใช้ประโยชน์ในการคิดทรงงานด้านต่างๆ

นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกประจำวันและบันทึกจดหมายระยะทางเมื่อเสด็จไปประพาสหรือไปราชการแล้ว ยังทรงบันทึกข้อมูลที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าเก็บไว้ ดังที่ปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๕๕๒ พระบาทฯ ได้ค้นพบสมุด ๒ เล่ม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนไว้ที่หน้าปกว่า *พงษาวดารย่อ* จึงได้จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานวันนริศ วันที่ ๒๔ เมษายน ปีเดียวกันนั้น หม่อมเจ้าหญิงกรณิกา จิตรพงศ์ พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงเขียนไว้ในคำนำว่า

“...ได้พบสมุดเก่าๆ ๒ เล่ม ซึ่งหม่อมเจ้าฯ ใจ จิตรพงศ์ ทรงเก็บไว้ หน้าปกมีลายพระหัตถ์ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนไว้ว่า “พงษาวดารย่อ” ภายในทรงจดข้อความจากตำนานและคัดจากพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา เป็นเรื่องเกี่ยวกับการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด พระพุทธรูปสำคัญ พระโกฐ ราชรถ ตลอดจนเรื่องราวพระที่นั่ง จดปัจจุลศักราชกำกับไว้ด้วย...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ๒๕๕๒: คำนำ)

จากสมุดทั้ง ๒ เล่มดังกล่าวที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกไว้ นั่น แสดงให้เห็นว่า เมื่อทรงศึกษาข้อมูลใดแล้วและทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์ก็จะทรงบันทึกไว้สำหรับการค้นคว้า

นอกจากนี้ แม้ในเวลาทีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ บรรทม หากทรงนึกอะไรได้ก็จะทรงจดไว้ ดังนั้นจึงทรงนำดินสอไปไว้ข้างแท่นบรรทม ด้วยระยะเวลาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกประจำวันและจดหมายระยะทางบันทึกมาอย่างต่อเนื่องหลายสิบปี สมุดบันทึกดังกล่าวจึงมีจำนวนมาก ส่วนที่พิมพ์เผยแพร่ออกมาเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่ก็ยังเป็นข้อมูลที่เป็ประโยชน์สำหรับการศึกษาค้นคว้าของคนรุ่นหลังเป็นอย่างมาก การบันทึกดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดการจดบันทึกมาก และทรงใช้ประโยชน์จากการบันทึกดังกล่าว เพื่อศึกษาค้นคว้าและเรียนรู้เรื่องต่างๆ ที่สนพระทัย

ทรงใช้ลายพระหัตถ์ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับบุคคลต่างๆ

ในช่วงที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ดำรงพระชนม์ชีพอยู่นั้น การติดต่อที่สะดวกและเป็นที่ยอมรับคือ การเขียนจดหมายติดต่อกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ติดต่อกับบุคคลต่างๆ โดยเฉพาะในช่วงที่เสด็จย้ายมาประทับอยู่ที่ตำหนักปลายเนิน คลองเตย ทรงมีเครื่องหย่อนพระทัย

หนักไปในทางศึกษาค้นคว้าวิชาการ มีศัพท์และภาษาซึ่งกำลังเสื่อมสูญ ตลอดจนประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ แล้วทรงติดต่อแลกเปลี่ยนความรู้กับบัณฑิตผู้ใฝ่ใจในวิทยาอย่างเดียวกัน ซึ่งทรงเรียกว่า “เพื่อนนักเรียน” เป็นส่วนมาก (หม่อมราชวงศ์โต จิตรพงศ์, ๒๕๕๐: ๔๓)

เพื่อนนักเรียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีทั้งพระสงฆ์ พระราชวงศ์ ข้าราชการ รวมถึงศิลปิน และช่างชาวต่างประเทศ เพื่อนักเรียนที่สำคัญพระองค์หนึ่งคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีลายพระหัตถ์ติดต่อถึงกันด้วยเรื่องต่างๆ ทุกสัปดาห์ เรียกว่า *หนังสือแหว* *จดหมายแหว* หรือที่รู้จักกันว่า *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* ซึ่งมีลายพระหัตถ์ติดต่อถึงกันด้วยเรื่องต่างๆ ทุกสัปดาห์ เรียกว่า *หนังสือแหว* *จดหมายแหว* หรือที่รู้จักกันว่า *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* เริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และแม้กระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จออกประทับอยู่ ณ เกาะปินัง ก็ยังทรงมีลายพระหัตถ์ไปมาอย่างสม่ำเสมอ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ซึ่งเป็นฉบับสุดท้ายที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนในคืนวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖ เพื่อให้นำไปส่งในวันรุ่งขึ้น แต่วันรุ่งขึ้นก็เป็นวันที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสิ้นพระชนม์ ลายพระหัตถ์ที่มีถึงกัน ทรงได้ตอบวิจารณ์ ประทานคำอธิบายเกี่ยวกับวิชาการด้านต่างๆ เช่น ประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี ศิลปะ และอักษรศาสตร์ เป็นต้น ซึ่ง पैญพิมล (วามานนท์) เขียวนาวิน (๒๕๒๑: ค) ได้วิเคราะห์เนื้อหาสาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-ผู้เขียน เพื่อใช้อย่างอิงและประกอบการวิจัย พบว่า มีขอบเขตเนื้อหาครอบคลุมทั้ง ๑๐ หมวดของระบบแผนการจัดหมู่ทศนิยม

ของดิวงี้ โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับศิลปกรรม วิจิตรศิลป์ มัชฌิมศิลป์ ภาษาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องที่ปรากฏมากเป็นอันดับต้นๆ เนื่องจากทั้งสองพระองค์ทรงสนพระทัยร่วมกันในเรื่องเหล่านี้

ลายพระหัตถ์หรือจดหมายแหวระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงมีถึงกันนั้นทรงเก็บไว้อย่างเป็นระเบียบ ทุกครั้งที่ทรงมีลายพระหัตถ์แต่ละพระองค์จะมีฉบับสำเนาส่วนพระองค์เก็บไว้อีกด้วย ดังนั้นแต่ละพระองค์จึงมีลายพระหัตถ์ของตัวเองและลายพระหัตถ์ที่ได้รับจากอีกพระองค์หนึ่ง นอกจากนี้ ลายพระหัตถ์ในส่วนที่ทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่เพื่อนนักเรียนท่านอื่นๆ ก็โปรดให้คัดสำเนาส่งไปให้เพื่อนนักเรียนเหล่านั้นได้อ่านอีกด้วย นอกจากนี้ พระโอรสธิดาที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ท่านต่างมีโอกาสได้อ่าน และต่างรู้สึกสนุกกับเรื่องราวในลายพระหัตถ์เหล่านั้น ดังลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“...หญิงพูน (หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-ผู้เขียน) มีความเห็นที่จดหมายที่มีไปมาในระหว่างพระองค์ท่าน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์-ผู้เขียน) กับหม่อมฉัน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-ผู้เขียน) จะเป็นของสำคัญในทางความรู้ ขอให้เก็บรักษาไว้สำหรับพิมพ์ในอนาคต นี่เป็นความเห็นของผู้อื่น มันจะมีราคาเพียงไรก็ประมาณไม่ได้เอง แต่ก็

ควรจะเขียนกันให้เรื่อยไปอย่างนี้ เพราะให้ความ
รื่นเริงบันเทิงใจได้จริงๆ เข้าใจว่าเหมือนกันทั้ง
๒ ฝ่าย” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารานุกรม, ๒๕๓๖:
๑๘๔)

คุณค่าของลายพระหัตถ์ดังกล่าว ศาสตราจารย์
พิเศษจุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ได้เขียนถึงในส่วนที่
เกี่ยวกับการช่างว่า

“...เป็นหนังสือที่มีผู้แนะนำว่า “ถ้าจะเรียนรู้
จักเรื่องช่างของไทย ควรที่จะอ่านเรื่องสาส์น
สมเด็จพระ...” ผมก็พากเพียรไปหามาอ่าน อ่านไป
แล้วก็ได้ประโยชน์จากในนั้นมากคือ ได้ความรู้ทั้ง
ในเรื่องช่างต่างๆ ทั้งในเรื่องประวัติความเป็นมา
ของช่าง และวิชาช่างต่างๆตลอดจนรู้จักช่างซึ่ง
เกิดก่อนเราขึ้นไปเป็นหลายสิบปี เป็นร้อยปีก็มี
นับว่าเป็นคุณูปการมากทีเดียว” (จุลทัศน์
พยาฆรานนท์, ๒๕๔๔: ๖๑)

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ยังมีลาย
พระหัตถ์แลกเปลี่ยนความรู้กับบัณฑิตผู้ใฝ่ใจใน
วิทยาอย่างเดียวกัน เช่น สมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนคร
สวรรค์วรพินิต (พ.ศ.๒๔๔๐-๒๔๔๑) ลายพระหัตถ์
ประทานความรู้แก่บุคคลต่างๆ อาทิ หม่อมเจ้าหญิง
พิลัยเลขา ดิศกุล (พ.ศ.๒๔๖๖-๒๔๘๔) หม่อม
เจ้าหญิงพัฒนายุ ดิศกุล (พ.ศ.๒๔๗๖ และ พ.ศ.
๒๔๘๐) พระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) (พ.ศ.
๒๔๖๘) พระสารประเสริฐ (ตรีนาคะประทีป)
(พ.ศ.๒๔๗๗-๒๔๗๘) ลายพระหัตถ์ซึ่งเป็นที่รู้จัก
กันมากอีกชุดหนึ่งคือ ลายพระหัตถ์ประทาน
ความรู้แก่พระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ)

(พ.ศ.๒๔๗๙-๒๔๘๖) ปัจจุบันลายพระหัตถ์และ
จดหมายดังกล่าวได้จัดพิมพ์รวมเล่มเป็นชุด
จำนวน ๕ เล่ม ชื่อว่าบันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ
พระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) เขียน
เล่าไว้ว่า

“...แต่เป็นคราวเคราะห์ดีของข้าพเจ้า ซึ่ง
ตกอยู่ในโอกาสที่เหมาะสม ที่ได้ฟังพระบารมี คือ
คุณสมบัตินี้ทำให้ยิ่งใหญ่ แห่งสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ซึ่งพระองค์ท่านมีพระเมตตา ประทานความรู้
ต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมไทยให้แก่ข้าพเจ้า
เป็นคราวๆ โดยประทานโอกาสให้ข้าพเจ้ามี
หนังสือกราบทูลถามได้ แล้วตรัสตอบ คือทำให้
สว่างให้แจ้งแก่ข้าพเจ้า เป็นอย่างมีจุดหมาย
โต้ตอบกัน เป็นดังนี้เรื่อยมาตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๔๗๙
ถึง พ.ศ.๒๔๘๖...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยา
อนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ), ๒๕๐๖ก: (๕))

เรื่องที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีลายพระหัตถ์
ติดต่อกับพระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ)
ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับภาษา วัฒนธรรม
ประเพณีของไทย เรื่องราวความรู้ที่พระยา
อนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) ได้รับประทาน
นั้นได้เป็นต้นเค้าในการเขียนเรื่องราวต่างๆ

ทรงเรียนรู้ทุกที่ทุกเวลาและทรงเรียนรู้ ตลอดชีวิต

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้ทุกที่
ทุกเวลา พระนิสัยดังกล่าวปรากฏให้เห็นตั้งแต่
ทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จไปที่ใดก็โปรดที่จะเสด็จไป

ทอดพระเนตรสถานที่สำคัญๆ ที่สนพระทัย ในช่วงที่โปรดดนตรีปี่พาทย์ เมื่อต้องโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสไทรโยค ในปี พ.ศ. ๒๔๒๐ ก็ทรงนำผืนระนาดม้วนใส่เรือไปด้วย และทรงนำออกมาฝึกซ้อมอยู่เสมอ ดังนี้

“สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระนิลย์โปรดทางดนตรีปี่พาทย์ ดังที่ทรงกล่าวว่า ยังทรงเล่นต่อมาด้วยใจรักดนตรี ขณะที่โดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสไทรโยค ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ในการโดยเสด็จคราวนั้น ก็ยังคงนำเอาผืนระนาดเอกม้วนใส่เรือไปด้วย เวลาต้องพระประสงค์จะทรงตีก็คลี่ผืนระนาดนั้นผูกกับกราบเรือแทนรางระนาด นับว่าทรงขยันในการตีระนาดเสียด้วย ไม่ว่าจะขึ้นพักแห่งใด ถึงเวลาว่างก็มักจะทรงตีระนาดเล่นเสมอๆ จนถึงแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ซึ่งมักจะประทับอยู่ด้วยกันแทบทุกแห่ง รับสั่งบ่นว่า “องค์จิตรนี้แหละตีระนาดหนวกหูพิลึก” (พูนพิศ อมาตยกุล, ๒๕๓๑: ๑๘)

และอีกครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จกลับจากปิ่นมั่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ถึงสถานีรถไฟสุโขทัย ปตานี ก็ทรงคิดวิเคราะห์เรื่องชื่อของสถานีในภาษาเขมรแลกเปลี่ยนกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้

“กลับจากปิ่นมั่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เห็นมีสถานีรถไฟในแขวงไทรบุรีชื่อว่า “สุโขทัย ปตานี” มีชื่อไปพ้องกันเข้ากับเมืองปตตานีของเรา จึงทำให้เฝ้าครุ่นคิดว่า ปตตานี แปลว่า ชาวนา ทำให้รู้สำนึกขึ้นว่าแต่ก่อนเราเรียกเมืองปตตานีว่าเมืองตานีนั้นก็ไม่มีผิด

ถึงไม่เป็นภาษา คำ ตานี และ ปตตานีก็ไปถูกทางอันเดียวกันเข้ากับเขมร ซึ่งคำแสร เขาแปลว่า สำแร แปลว่า ชาวนา สำแร ของเราก็เห็นจะเป็นคำเดียวกับ สำแร นั่นเอง” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๘ข: ๓๐๐-๓๐๑)

ในช่วงเวลาก่อนที่จะบรรทม ก็ทรงอ่านหนังสือพิมพ์ แม้ว่า จะทรงมีพระชันษาถึง ๗๘ ปีแล้วก็ตาม ดังที่ทรงเขียนเล่าว่า

“๑๓) อ่านหนังสือพิมพ์เห็นไม่ดี นึกโทษเอาอะไรไปต่างๆ เป็นต้นว่า กระดาษมัว และตีพิมพ์ไม่ติดดี แต่ที่แท้ก็คือตาแก่เกินไปเท่านั้นเอง ในที่จะแก่ก็ใช้แว่นขยายส่องต่ออีกทีหนึ่ง เอาแว่นขยายไปไว้ในที่นอน ก็เพราะอ่านหนังสือพิมพ์ก่อนนอน...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๘ค: ๑๒๓)

แม้ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระชันษาจะสูงมากแล้ว ก็ไม่ได้ทรงเลิกการเรียนรู้ ดังลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ทรงตั้งเรื่องการเรียนรู้ และทรงกล่าวถึงการเรียนรู้ว่า

“จะตั้งเรื่องว่า ที่เธอตั้งใจเรียนเพื่อรู้อะไรต่างๆ นั้นดีแล้ว จงอย่าได้ละทิ้งเสียเลย แม้อาร์เองเรียนมาแต่อาลัยยังน้อย จนอายุเข้า ๗๕ แล้วก็ยังเพิ่งจะรู้อะไรใหม่ๆ เสมอ ความรู้เป็นเครื่องนำทางให้เกิดความคิด พาให้คิดอะไรถูก จัดว่าทำให้ฉลาดขึ้นโดยไม่มีประมาณ”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และหม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขาติศกุล, ๒๕๑๒: ๖๐)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ ทรงเรียนรู้ทุกที่ทุกเวลา ไม่ได้แยกว่าทรงมีพระชนม์มากแล้ว ควรจะหยุดการคิดหรือเรียนรู้ กล่าวเฉพาะการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงมีลายพระหัตถ์ไปมาระหว่างกัน ลายพระหัตถ์ฉบับแรกเริ่มต้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และลายพระหัตถ์ฉบับสุดท้ายที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงพระนามเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชันษาถึง ๘๐ ปี สาเหตุที่เป็นลายพระหัตถ์ฉบับสุดท้าย เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสิ้นพระชนม์

สรุป

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้รับยกย่องเชิดทูนว่าทรงเป็น *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงคิดทำขึ้นได้ เป็นแบบอย่างสำหรับการเรียนรู้ของคนรุ่นหลัง* หรือกล่าวได้ว่า *ผลงานเป็นครูสำหรับคนรุ่นหลัง* นอกจากนี้ ลายพระหัตถ์และบันทึกต่างๆ ยังเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญสำหรับการศึกษาค้นคว้า รวมถึงเป็นแหล่งอ้างอิงสำคัญ

จากพระประวัติและแนวพระดำริต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ที่กล่าวมาข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า ไม่ใช่เฉพาะผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เท่านั้นที่เป็นครูสำหรับคนรุ่นหลัง แต่แนวพระดำริและวิธีการเรียนรู้แบบต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ยังเป็นครูสำหรับคนรุ่นหลังที่จะนำมาเป็นแบบอย่างในการเรียนรู้ได้อย่างดียิ่ง

รายการอ้างอิง

- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. (๒๕๓๑). *ครบรอบ ๑๐๐ ปีเพลงเขมรไทย*. กรุงเทพมหานคร: พี.เอ.ลีฟวิง.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (๒๕๔๔). งานจิตรกรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. ใน *ไหว้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์*, หน้า ๖๐-๗๒. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, หม่อมเจ้าหญิง. (ม.ป.ป.). *บ้านปลายเนิน การไหว้ครู*. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, หม่อมเจ้าหญิง. (๒๕๔๑). *บ้านปลายเนิน*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, หม่อมเจ้าหญิง. (๒๕๓๗). *พระประวัติเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์*. กรุงเทพมหานคร: ราไพเพรส.
- ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, หม่อมราชวงศ์. (๒๕๓๑). สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้ได้รับพระราชทานสร้อยพระนามเฉลิมพระเกียรติยศว่า “สังคีตวิทิตวิจิตรวิจารณ์”. ใน *ครบรอบ ๑๐๐ ปี เพลงเขมรไทรโยค*, หน้า ๗๔-๘๒. กรุงเทพมหานคร: พี.เอ.ลีฟวิ่ง.
- โต จิตรพงศ์, หม่อมราชวงศ์. (๒๕๕๐). *พระประวัติ และพิธีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิริศรานุวัดติวงศ์.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า และอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ), พระยา.. (๒๕๐๖ก). *บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม ๑*. พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า และอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ), พระยา.. (๒๕๐๖ข). *บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ เล่ม ๓*. พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๔ก). *สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของครูสภา.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๔ข). *สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของครูสภา.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๔ค). *สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของครูสภา.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๔ง). *สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของครูสภา.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๓๖). *สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และองค์การค้ำของครูสภา.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และพิลี่ยเลขา ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. (๒๕๑๒). *จดหมายไปมาระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กับหม่อมเจ้าหญิงพิลี่ยเลขา ดิศกุล*. กรุงเทพมหานคร: วัชรินทร์การพิมพ์.

- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. (๒๕๑๔). *ไปชวา ลายพระหัตถ์และบันทึกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ เมื่อคราวเสด็จชวา พ.ศ. ๒๔๘๐-๒๔๘๑*. กรุงเทพมหานคร: พระจันทร์.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. (๒๕๔๒). *พงษาวดารย่อ*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. (๒๕๐๖). *พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์*. พระนคร: ก้าวหน้า.
- พูนพิศ อมาตยกุล. (๒๕๓๑). *ประวัติเพลงเขมรไทรโยค ใน ๑๐๐ ปี เพลงเขมรไทรโยค. ใน ครบรอบ ๑๐๐ ปีเพลงเขมรไทรโยค*, หน้า ๑๗-๒๙. กรุงเทพมหานคร: พี.เอ.ลีฟวิ่ง.
- เพ็ญพิมล เขียววานิน. (๒๕๒๑). *การวิเคราะห์เนื้อหาสาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้าองค์และประกอบกรวิจัยวิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- รีณฤทัย ลัจจพันธุ์. (๒๕๔๔). *ละครตีกด้าบรรพ์ การทดลองศิลปะการละครอย่างใหม่ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์. ใน ศาสตร์และศิลป์แห่งวรรณคดี*, หน้า ๑๐๓-๑๔๔. กรุงเทพมหานคร: ประพันธ์สาส์น.
- ศิลปากร, กรม. (๒๕๓๖). *ราชสกุลวงศ์*. กรุงเทพมหานคร: ขวณพิมพ์.

ผู้เขียน

ดร. มัทนียา พงศ์สุวรรณ สำนักงานโครงการสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
สวนจิตรลดา

รองศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการิ ลัจจกุล อาจารย์อาวุโส สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย
การจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา คณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ดร. ลิริชัยชาญ พักจำรูญ อธิการบดีสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

หมายเหตุ : บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ได้รับทุนอุดหนุนการศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเพื่อเฉลิมฉลองวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗๒ พรรษา และทุน ๙๐ ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กองทุน
รัชดาภิเษกสมโภช